

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA KOMPARATIVNU KNJIŽEVNOST

Josip Ivanović

**POETIČKI I FILOZOFSKI FRAGMENTI
KOD FERNANDA PESSOE**

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Slaven Jurić

Zagreb, 06. prosinca 2018.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Poetički i filozofski fragmenti kod Fernanda Pessoa“ izradio potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora Slavena Jurića. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Vlastoručni potpis studenta:

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Fenomen heteronimije.....	5
2.1. Fernando Pessoa, ortonim	8
2.2. Alberto Caeiro	9
2.3. Ricardo Reis	11
2.4. Álvaro de Campos	12
2.5. Bernardo Soares	14
2.6. António Mora	15
3. Poetički i filozofski fragmenti Fernanda Pessoe	17
3.1. <i>Bilješke za nearistotelovsku poetiku</i>	19
3.2. Alberto Caeiro i fenomenologija	24
3.3. Filozofski fragmenti Antónija More	28
4. Zaključak	31
LITERATURA	33

Poetički i filozofski fragmenti kod Fernanda Pessoae

Sažetak:

Cilj rada predstavljanje je sinteze Pessoaina filozofskog i poetičkog (estetičkog) opusa, u kontekstu njegova nastanka (utjecaji tada aktualnih linija europske misli; važnosti izuma heteronimije za raznovrsnost opusa), u kontekstu njegova književnopovijesnog značaja, i s obzirom na posljedice koje je imao na književni angažman Fernanda Pessoae. U tome se povlače analogije s fenomenologijom Edmunda Husserla i filozofskom misli Friedricha Nietzschea, kao smjernice ka boljem razumijevanju Pessoainog teorijskog angažmana.

Ključne riječi: Pessoa, heteronimija, poetika, filozofija, estetika.

Fernando Pessoa's Poetical and Philosophical Fragments

Abstract:

This work has the purpose of presenting a synthesis of Pessoa's philosophical and poetical (aesthetical) opus, in the context of its origin (the influences of contemporary philosophical thought; the importance of the invention of *heteronyms*), in the context of its importance in literary history, as well as its influence on the literary ventures of Fernando Pessoa. Analogies will be drawn between Pessoa's work and the phenomenology of Edmund Husserl, as well as with the philosophical thought of Friedrich Nietzsche, serving as guidelines for better understanding of Pessoa's theoretical engagement.

Key words: Pessoa, heteronyms, poetics, philosophy, aesthetics.

1. Uvod

Fernando Ant3nio Nogueira Pessoa (Lisabon, 1888. – 1935.) nesumnjivospada u tri (ili 4etiri) najveća imena portugalske knjiŹevnosti. Stariju portugalsku knjiŹevnost prije svega je obiljeŹio Lu3s Vaz de Cam3es i njegov opus, ponajviše ep *Luzitanci*, 4esto nazivan i „portugalskim nacionalnim epom“. Dan Cam3esove smrti slavi se kao Dan Portugala (osmi lipnja), a njegov utjecaj na generacije portugalskih knjiŹevnika nemjerljiv je: niti jedan zna4ajan portugalski pjesnik, prozaik ili dramaturg nije proŹao bez usporedbe s „tvorcem nacionalnog kanona“.

Suvremenu je pak portugalsku knjiŹevnost obiljeŹila pojava dvojice autora: Jos3a Saramaga i Ant3nija Loba Antunesa. I dok je Antunes i zbog svog stila i zbog izuzetne jezi4ne kompleksnosti gotovo neprevediv i time prakti4ki osu4en na anonimnost izvan portugalskog govornog podru4ja, Saramago je s dodjelom Nobelove nagrade za knjiŹevnost postao, osim portugalskoga, i svjetski knjiŹevni klasik.

Izme4u ta dva svjetska klasika koja su pisala na portugalskom jeziku (i jednog „lokalnog“) pojavio se Fernando Pessoa, na samom po4etku dvadesetog stoljeća, i izvrŹio izniman utjecaj na portugalski i svjetski knjiŹevni kanon, iako uz poneŹto zakaŹnjelu recepciju – naime, Pessoa je za Źivota objavio svega jednu knjigu na portugalskom jeziku, zbirku poezije nacionalisti4ke tematike *Mensagem*. Jedan od razloga neobjavljivanja Pessoainih radova bila je i cenzura tadaŹnjeg Salazarova reŹima.

Ipak, Pessoa je već za Źivota iznimno utjecao na kulturnu i knjiŹevnu scenu u Portugalu preko svojih 4lanaka u tadaŹnjim kulturnim i knjiŹevnim 4asopisima. Njegov debitantski 4lanak, objavljen u 4asopisu *A 4guia* 1912. polemi4ka je kritika portugalskog kanona koja navjeŹ4uje dolazak „najvećeg portugalskog pisca svih vremena“, svojevrsnog „nad-Cam3esa“ (Lopes, 1990a). Tri godine nakon polemike koju je izazvao njegov 4lanak u 4asopisu *A 4guia*, Pessoa s dvojicom kolega, Marijom de S3-Carneirom i Almadom Negreirosom osniva 4asopis *Orpheu*, prvi 4asopis koji je sustavno objavljivao modernisti4ke autore u Portugalu, iako je trajao svega dva broja (Lopes, 1990).

Opus Fernanda Pessoe nedvojbeno predstavlja svojevrsnu kulminaciju portugalske knjiŹevne tradicije, a on sam jednu od zanimljivijih i osebujnijih li4nosti iz kulturnog i knjiŹevnog svijeta s po4etka dvadesetog stoljeća. Ipak, ovaj 4e se rad temeljiti prije svega na izabranom dijelu tekstova objavljenih uglavnom tijekom osamdesetih i devedesetih godina proŹlog stoljeća, a pokuŹaji da se Pessoaini filozofski, pjesni4ki i esteti4ki angaŹman objasni

isključivo autobiografskim podacima i psihoanalitičkim upisivanjem psihopatologija u iste ostat će po strani, unatoč Talanovoj tvrdnji s početka njegove opsežne studije o Pessoai:

„Ako je išta nedvojbeno u Fernanda Pessoe, onda je to činjenica da prvak portugalskog (književnog) modernizma spada među one autore čiji su život i djelo toliko isprepleteni i međusobno uvjetovani da bi njihovo razdvajanje dovelo do posvemašnje nemogućnosti razumijevanja bilo jednoga bilo drugoga.“ (Talan, 2012: 7)

Proučavanje Pessoe toliko je razvijeno u Portugalu (a i šire) pa se tako već u mnoštvu tekstova nailazi na pojam *pessoalogija*, a tu se ponajprije spominju Teresa Rita Lopes i Richard Zenith (čiji su radovi utjecali i na ovaj), da autor smatra kako nema smisla ponovno prolaziti kroz temeljne biografske podatke o Fernandu Pessoai i kroz njihovu povezanost s njegovim djelom¹, nego da se može izravno krenuti na temu ovoga rada, a to je Pessoaina nevjerojatna *aktualnost* (u poetičkom i filozofskom smislu) u kontekstu europskih misaonih kretanja njegova vremena, pa i u kontekstu suvremenih promišljanja i filozofskih teorija.

Prvi dio ovog rada bit će posvećen takozvanoj „heteronimiji“ Fernanda Pessoe, pojmu koji je obilježio njegovo djelo, a koji se odnosi na kreaciju niza fiktivnih autora različitih poetika i svjetonazora, često u međusobnom sukobu, pod čijim je imenima Pessoa stvarao raznolike opuse, od poezije na engleskom jeziku, kratkih kriminalističkih proza, preko filozofskih i estetičkih fragmenata, svojih remek-djela kao što su zbirke poezije *Čuvar stada* ili zbirka proznih fragmenata *Knjiga nemira* te do ezoterijskih spisa o horoskopu i oda posvećenih slobodnim zidarima.

Dio analize bit će neizostavno posvećen vrlo specifičnom odnosu (najznačajnijih) heteronima i ortonima F. Pessoe, te njihovoj javnoj komunikaciji (mahom u portugalskim književnim časopisima tog razdoblja). Posebno je zanimljiv poetički i svjetonazorski odmak koji svaki heteronim ima u odnosu na ostale (naime, heteronimi su često jedni drugima komentirali poetiku i upućivali vrlo grube pa i uvredljive kritike). U tom su kontekstu zanimljiva i tumačenja nastanka heteronimije, kojima se ponajviše bavila Teresa Rita Lopes (1990, 1990a, 1998), ali i ostali, pa će se ovdje iznijeti najpopularnije teorije koje idu u tom pravcu, a da ne zalaze u biografiju autora, nego kreaciju heteronimije pripisuju svjesnom autorskom poetičkom postupku.

¹ Na ovu je temu napisan niz odličnih knjiga, od kojih svakako valja izdvojiti sjajnu dvosveščanu studiju *Pessoa por Conhecer I* (1990) i *Pessoa por Conhecer – Textos para um novo Mapa* (1990a) najveće portugalske *pessoaloginje* Terese Rite Lopes, odličnu zbirku eseja portugalskog pisca Jorgea de Sene, pod nazivom *Fernando Pessoa e C.a Heterónima* (1984), te relativno nedavno objavljenu dvosveščanu knjigu Nikice Talana, *Fernando Pessoa: život* (2012) i *Fernando Pessoa: djelo* (2013).

Ovaj će se rad zatim pozabaviti linijama utjecajana Pessoaino stvaralaštvo u kontekstu filozofskih i poetičkih fragmenata. Krenuvši od autora i mislilaca koji su utjecali na razvoj širokog spektra Pessoainih ideja², preko poveznica s tada aktualnim zbivanjima na europskoj sceni³, pa do heteronima i njihove međusobne komunikacije. Upravo se tu, u središtu te mreže razmjene misli i informacija, mogu (pa ako i naknadno) locirati poetički i filozofski fragmenti Fernanda Pessoae, počevši s *Bilješkama za nearistotelovsku estetiku* Álvara de Camposa, pa do *metafizičkih* fragmenata Antónija More, jednog od njegovih zanimljivijih, a nažalost prilično podcijenjenih heteronima; tu posebno mjesto zauzimaju i eseji, tek nedavno objavljeni (2012.), koje je pisao (što je također zanimljiv podatak) mahom na engleskom jeziku.

Baš se u tom, poetičkom i filozofskom djelovanju Álvara de Camposa, Antónija More i drugih ponajviše vidi srodnost s europskim misliocima s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća i s njegovim neposrednim prethodnicima.

S druge strane, Pessoain nemjerljiv utjecaj na buduće naraštaje prepoznaje i Badiou, proglašavajući da suvremena filozofija još „nije stigla do razine Pessoaine misli“ te da će njegov značaj tek biti prepoznat⁴. Upravo se na tom tragu iz Pessoainog djela može iščitati niz „postmodernističkih“ elemenata (kako u djelima Á. de Camposa i A. More, tako i u fragmentima naknadno nađenima u tzv. „Pessoainoj škrinji“⁵), posebice u smjeru razdvajanja i pluralnosti subjekta, koji je prisutan i kod Nietzschea.

Uostalom, svako proučavanje Fernanda Pessoae pokazuje se nevjerojatno plodnim i zahvalnim, koliko zbog enormnosti i raznolikosti opusa (autor je, naime, pisao pjesme, eseje, novinske članke, fragmente, romane, među kojima i kriminalističku prozu, kratke priče, horoskope (!), ezoterične spise, zagonetke, itd., a valja napomenuti da sav njegov opus još uvijek nije katalogiziran i klasificiran, zbog ogromne količine materijala nađenog u famoznoj škrinji – čak 25 000 popunjenih stranica, među kojima i niz filozofskih i estetičkih eseja),

² Luís de Oliveira e Silva u svom se djelu *Pensamento de Alberto Caeiro* (2012) pozabavio upravo utjecajima na F. Pessoa, od W. Whitmana do F. Nietzschea, a o kojima će i u ovom radu biti govora. O sličnoj temi govori i rad R. F. J. Sedдона, naslovljen *Fernando Pessoa As Philosophers*, a koji se izravno bavi širinom Pessoainog filozofskog „angažmana“.

³ Kod Pessoae, a pogotovo u pjesništvu Alberta Caeira, vidi se snažna poveznica s fenomenologijom Edmunda Husserla, dok se njegovi teorijski spisi, ali i razvijanje pojma pesimizma i *Nad-pjesnika* izravno oslanjaju na spise Friedricha Nietzschea; i o jednoj i o drugoj liniji misli će biti riječ kasnije u radu.

⁴ Badiou, 2005: 36-46.

⁵ Škrinja s 25 000 stranica materijala, koja se od 1988. godine nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Lisabonu, i otad traje dešifriranje, katalogizacija i objavljivanje radova F. Pessoae, koji je za života objavio svega 5 knjiga (4 na engleskom i jednu na portugalskom jeziku). Njegovi se radovi još uvijek redovito objavljuju na web-stranici <http://arquivopessoa.net>, koju sponzoriraju Europska unija i Ministarstvo kulture Portugala.

toliko i zbog različitih stilova koji obilježavaju razna djela. Unatoč golemoj količini radova o Pessoai (procjenjuje se da se godišnje objavi barem desetak monografija⁶), još uvijek postoji niz relativno neistraženih područja njegova rada, a upravo tu spadaju njegovi filozofski i estetički spisi (naravno, dobar razlog za to je i njihovo tek nedavno objavljivanje, te konstantno izlaženje novih radova na tom tragu). Gotovo pomodnu tendenciju istraživanja njegovih filozofskih i estetičkih eseja ističe Tomasović već 1975.:

„Živ interes za Pessoa pjesnika u najnovije doba prati i interes za Pessoa estetika i filozofa, jer se u njegovim spisima i manifestima, raspršenim po raznim časopisima, mogu naći objašnjenja i razlozi njegove čudesne literarne avanture.“ (Tomasović, 1975; cit. prema Talan, 2013: 197)

Ovdje valja napomenuti kako 1975. niz za *pessoalogiju* danas već ključnih eseja i fragmenata još uvijek nije bio predstavljen javnosti. Nakon početka objavljivanja radova iz Pessoaine škrinje, možda je i najviše popularizaciji Pessoainog filozofskog i estetičkog (poetičkog) rada pridonio Alain Badiou, koji gotovo svako svoje djelo o pjesništvu (i tzv. *dobu pjesništva*) posveti dijelom i opusu Fernanda Pessoae⁷.

Cilj je ovoga rada predstaviti sintezu još uvijek „nedovršenog“ Pessoaina poetičkog i filozofskog opusa, s obzirom na očite utjecaje pri njegovu nastanku, na njegovu poveznicu s važnim filozofskim linijama kasnog devetnaestog i ranog dvadesetog stoljeća, te, na koncu, s osvrtom na njegovu aktualnost u vidu promatranja subjekta, na njegov utjecaj na literarni život Fernanda Pessoae i njegove heteronimske družbe.

⁶ Talan, 2012; Lourenço, 2009.

⁷ Usp. Badiou, 2005; Badiou, 2001.

2. Fenomen heteronimije

Što je heteronimija? U kontekstu Fernanda Pessoae, tumačenja su mnogobrojna. Talan izvlači dva temeljna i kontradiktorna tumačenja heteronimije: 1) psihologističko – Pessoaina histeroneurastenija uzrokuje depersonalizaciju, i tako nastaju heteronimi; 2) poetičko – poziva se na Pessoainu izjavu:

„Ni u jednome heteronimu ne treba tražiti moje vlastite predodžbe ili osjećaje, jer mnogi od tih heteronima izražavaju predodžbe koje ne prihvaćam i osjećaje koje nikada nisam imao. U njima treba naprosto čitati samo ono što piše, a što uostalom vrijedi i za svaku drugu vrstu čitanja.“ (Talan, 2013: 13)

Takvu Talanovu interpretaciju (poetičku) podržava i Tomasović, koji tvrdi sljedeće: *„(...) očividno je da njegova višeosobnost i heteronimska razdioba nije samo posljedak psihičkog raslojavanja, nego da je ona uvjetovana i osmišljena sustavom poetičkih i intelektualnih opredjeljenja.“* (Tomasović, 1975). Sam Pessoa u anonimnom pismu prijatelju i kolegi Joséu Régiju 1928. godine govori sljedeće, dajući vlastiti teorijski okvir za nastanak svojih heteronima, na određen način dajući za pravo poetičkim viđenjima heteronimije:

„Ono što Pessoa piše može se svrstati u dvije kategorije, koje možemo nazvati kategorijom ortonima i kategorijom heteronima. Ne može ih se nazvati ni pseudonimima ni anonimima, s obzirom na to da one to uistinu ni nisu. Rad objavljen pod pseudonimom je i dalje rad samog autora, bez obzira na to koje si ime pripiše; heteronim je autor izvan vlastite ličnosti, radi se o individui koja je u potpunosti invencija autora, kao što su to i replike bilo kojeg lika bilo koje autorove drame. Heteronimna djela Fernanda Pessoae sačinjena su, zasad, od tri imena – Alberto Caeiro, Ricardo Reis, Álvaro de Campos. Ove ličnosti treba smatrati različitima od njihovog tvorca.“ (Lourenço, 2009: 47)⁸

Teresa Rita Lopes pak, sa svoje strane, sastavlja *Dramatis personae*, promatrajući cjelokupni Pessoain opus kao svojevrsnu igru/dramu⁹, što se, s objavljivanjem sve više Pessoainih djela i potencijalnih heteronima, čini kao jedan od potentnijih sustava promatranja Pessoaina imaginarija i njegovih nositelja: upravo njihova *međuigra*, odnosno splet njihovih

⁸ Ovaj prijevod, kao i svi budući djelâ neprevedenih s portugalskoga, slobodan je prijevod autora za potrebe ovoga rada.

⁹ Lopes, 1990: 167-169.

komunikacija daje možda i najbolji teorijski okvir za analizu takvog tipa opusa, pa se tako određenim stupnjem *hermetizacije* njegova opusa pruža odlična izlika za hermeneutičku analizu ne jednog djela, već cijelog projekta heteronimije Fernanda Pessoae. Na tom se popisu nalaze čak 72 imena, a ona uključuju Pessoaine heteronime, polu-heteronime, ortonim i pseudonime¹⁰. Pessoa je za dobar dio tih imena napisao biografije ili temeljne biografske podatke (najčešće u pismima svojim prijateljima i suradnicima), pa se tako danas može sastaviti cijeli jedan prilično zanimljiv i prepleten svijet Pessoainih ličnosti. Naravno, taj popis još uvijek nije gotov i promjene su moguće. Ipak, najvažniji od svih Pessoainih spisa o heteronimiji (zasad) takozvani je „roman o heteronimima“, kako ga naziva Jacinto de Prado Coelho, a koji se odnosi na pismo upućeno Adolfu Casaisu Monteiru (13. siječnja 1935.), u kojem Pessoa sastavlja kratke životopise svoja tri najveća heteronima: Alberta Caeira, Ricarda Reisa i Álvaro de Camposa¹¹. Budući da se to pismo odnosi na „najveće“ Pessoaine heteronime, ovdje se navodi njegov najvažniji dio:

„(...) Stavio sam u Caeira svu moć dramatične depersonalizacije, u Ricarda Reisa mentalnu disciplinu, zaodjevenu u glazbu što je njemu svojstvena, u Álvaro de Camposa svu osjećajnost koju ne pridajem ni sebi ni životu. (...) Kako ja to pišem u ime njih? Caeiro se javlja čistim i neočekivanim nadahnućem a da ne znam, čak ni ne predmnijevam da ću pisati. Ricardo Reis nakon apstraktna razmišljanja što se naglo konkretizira u odi, Campos kada naglo oćutim potrebu da pišem ne znam ni sam zašto. (...) Caeiro je pisao loše portugalski, Campos dobro s omaškama poput *eu próprio* umjesto *eu mesmo*, etc. Reis piše bolje od mene, ali s čistunstvom što ga ja držim pretjeranim. Teško mi je pisati prozu Reisa – još neobjavljenu i Camposa. Simulacija je lakša jer je spontanija u stihu.“ (Talan, 2013: 15).

„Neki učenjaci vjeruju kako pluralnost heteronima demonstrira koncepciju utemeljenu na multipliciranju Nietzscheovog „decentriranog sebstva.“ (Colson, 2013a). Uistinu, Colsonova opaska o mogućoj provenijenciji heteronima ima vrlo snažnu podršku, posebice u svjetlu 2012. godine objavljenih filozofskih eseja na engleskome jeziku¹², čije teme bi se mogle sažeti ovako: kritika kartezijskog dualizma, racionalizam, pojam volje i slobodne volje, Heraklit, metafizika, raslojavanje subjekta. Upravo proučavanjem tih tema i pisanjem o njima Pessoa daje razloga za vjerovanje

¹⁰ *Dramatis personae* T. R. Lopes prenio je i Talan, 2013: 20-24.

¹¹ Talan, 2013: 14.

¹² Vidi: Pessoa, 2012.

kako je na nastanak tih djela uvelike utjecao Nietzsche¹³. Nietzscheov perspektivizam može se okarakterizirati kao jedna od snažnijih ideja prisutnih u potencijalnom obrazloženju heteronimije. Nietzscheova kritika subjekta, poimanja vlastitog „ja“, vrlo je prisutna kod Pessoa – na istoj liniji Pessoa govori: „*Subjekt o kojemu se promišlja kao o subjektu je objekt. (...) Čisti subjekt je 'nemisliv'*.“ (Pessoa, 1993a: 46) Na toj se liniji može vidjeti Pessoaina „nevoljkost“ da se upusti u stvaranje nekog velikog sustava koji bi se oslanjao na njegovu ličnost kao na autorsku – Pessoa radije začinje niz djela, neka od njih u fragmentima, pod različitim autorskim imenima, često ih namjerno krivo datirajući i izmišljajući okolnosti njihova nastanka. U pozadini svega može se nazrijeti Pessoaina megalomanska ideja o *Nad-Camõesu*, o kojoj će još biti riječi. Na tom tragu i Luís de Oliveira e Silva donosi svoje, različito tumačenje fenomena heteronimije, koju on naziva *alonimijom* – koristi fonetički naziv *alonimi*, za glasove koji se isto grafički pišu, ali imaju različite izgovore, ovisno o fonetskom sustavu pojedinog jezika. Temelj takvom Pessoainom podvajanju Silva nalazi u *egoizmu* (pokušaju izgradnje luzitanskog *Nad-pjesnika*), tumačeći ga ovako: „*Njegov egoizam ogleda se u morbidnoj psihičkoj pretilosti, prepunoj različitih diskurzivnih modela kojima, čini se, upravlja jedna od njihovih nestabilnih inačica*.“ (Silva, 2012: 28), a pravdajući tu teoriju Pessoaitim pretjeranim korištenjem osobne zamjenice „ja“.

Ključno pitanje koje proizlazi iz svega gore navedenog je sljedeće: je li Pessoa pokušavajući istražiti različite filozofije i poetike došao do heteronimije kao logične posljedice nemogućnosti pomirenja jedinstvenoga „ja“ i raznolikosti pobuda koje se javljaju kod Pessoae kao subjekta, ili je heteronimija zapravo njegov životni projekt, koji potom služi kao poligon za imputiranje različitih poetikâ i filozofijâ¹⁴? U svakom slučaju, ako se uzme u obzir da se na to ne može odgovoriti, tj. barem ne postoji način da se bude siguran u točnost odgovora, jedina mogućnost koja preostaje je analiza opusa heteronima. Stoga će se u nastavku analizirati osnovne razlike u poetici i filozofiji Pessoainih heteronima, oslanjajući se na analize tih poetika koje donose Teresa Rita Lopes, Nikica Talan, Eduardo Lourenço, Luís de Oliveria e Silva i Bartholomew Ryan, kao možda najkompletnijiproučavatelji Pessoainog heteronimskog opusa (prvenstveno pjesničkog, njegov esejistički opus u posljednje su vrijeme proučavali najviše Badiou i

¹³Usp. Nietzsche, 2002.

¹⁴Što, s obzirom na Pessoaina pisanja o koncipiranju životnog projekta i vlastite buduće „veličine“, uopće nije nevjerojatno.

Ryan)¹⁵.

¹⁵Lopes, 1990; Lourenço, 1968; Lourenço, 2009; Talan, 2013; Silva, 2012.

2.1. Fernando Pessoa, ortonim

U nizu ličnosti koji se javlja kod Fernanda Pessoe, posebno mjesto zauzima ortonim Fernando Pessoa, o kojemu postoji cijeli niz teorija i analiza: jedno od prevladavajućih mišljenja (koje zastupaju i neki od vodećih *pessoaloga*, Jorge de Sena i Eduardo Lourenço¹⁶) ono je kako djelo koje potpisuje Pessoa nije umnogome različito od heteronimskoga opusa, pa se tako i ortonim može na svojevrsan način svrstati u heteronime. Doduše, sam Pessoa ortonim je doživljavao kao onog „drugog“ koji je bližu njemu samome od ostalih „drugih“¹⁷.

Uistinu golem opus ortonima možda je najbolje sažeti onako kako je to učinio sam Pessoa, a podcrtao Talan: naime, pjesnik se sam definirao kao „pjesnik-hinitelj“. Ideja igre, „hinjenja“ osjećaja i misli, ključna je za lirski opus ortonima. Ortonim Fernando Pessoa također je pisao na tri jezika, portugalskome, engleskome i francuskome, a njime se pozabavio i Mirko Tomasović, opisujući ortonim ovako:

„Pjesme potpisane pjesnikovim građanskim imenom odaje suptilna lirika, zatvorenih i vezanih parnaso-simbolističkih oblika i glazbenosti. Jedan dio njih teži prema posebnoj tajnovitoj hermetičnosti, ezoteričnosti, dok drugi oporom sentimentalizmu i subjektivizmu. (...) Fernando Pessoa-Fernando Pessoa kao lirik djelomično iskušaje i inicijacije kabale i alkemije te ritualne zanose. Njegove su pjesme, međutim, sugestivne i prepoznatljive i izvan tih spoznaja, kao hermetičke ili simbolističke komunikacije sa čitateljem. Držim da se u njima prepoznaje i odjek francuskih simbolista, koje je dobro poznao, štoviše pjevao je na francuskom na njihovu tragu.“ (Tomasović, 1986)

Pessoa je svojim građanskim imenom potpisao i jedno od svojih najspecifičnijih djela, vrlo popularno u Portugalu u vrijeme nastanka (a i danas): mesijansku, nacionalističku, simbolističku zbirku *Mensagem* (*Poruka*), jedinu svoju zbirku poeziju na portugalskome koja je izašla za pjesnikova života. U njoj se Pessoa uvelike oslanja na portugalsku nacionalnu mitologiju, od sebastijanizma (vjere u povratak kralja Sebastijana, koji će uvesti Portugal u razdoblje *Petog carstva*, novog procvata), do *saudosismo*, melankoličnog pjesništva. Ortonim je, uz to, napisao cijeli niz vrlo raznorodnih djela; pisao je poeziju, prozu, političke tekstove (od čega se izdvajaju

¹⁶Sena, 1984; Lourenço, 1968.

¹⁷Talan, 2013: 27.

tekstovi u kojima staje u obranu vojne diktature u Portugalu), novinarske članke, pisma, književnu kritiku i autorefleksivne tekstove.

2.2. Alberto Caeiro

Alberto Caeiro, tzv. „čuvar stada“, portretiran je kao učitelj ostalih Pessoainih heteronima, pa i samog ortonima (i polu-heteronima Antonija More). Talan drži kako je ishodište Caeirove poezije u otporu prema dekadentnom simbolizmu i „saudosizmu“¹⁸. Caeiro izbjegava metar i uvriježene pjesničke forme, koristi vrlo jednostavan rječnik i stil, te strogo izbjegava bilokakvu metafiziku i spekulaciju (u drugoj pjesmi slavne zbirke *Čuvar stada* Caeiro govori: „*Nemam filozofiju: imam čula...*“) ¹⁹. Prema Pessoaim riječima, Alberto Caeiro predstavlja „njegovu maksimalnu depersonalizaciju“²⁰.

Prvi interpretatori Alberta Caeira ostali su Pessoaini heteronimi i pseudonimi, pa i sam ortonim. Upravo ortonim Pessoa opisuje Caeirov opus kao „senzacionistički i neopoganski, paradoksalno protkan skepticizmom“²¹. Poput Aristotela, i Caeiro tvrdi kako je „vid najintelektualniji od svih osjetila“. Luís de Oliveira e Silva za Caeira kazuje kako „nalazi smisao vlastitom bivanju u opoziciji konotaciji“ (Silva, 2012: 8). Caeirov opus vrvi proturječjima. Prvi stih zbirke *Čuvar stada* odličan je primjer toga: „*Nikad nisam čuvar stada*“²². Talanova je teza da je Pessoa Caeiru imputirao neukost kako bi izbjegao semantičke barijere koje čovjeka sprječavaju da „prirodno“ gleda svijet oko sebe. Kod Caeira se može naći, ako se baš hoće, i utjecaj japanskog zen-budizma. U kontekstu filozofskog angažmana Fernanda Pessoae, Alberto Caeiro najzanimljiviji je od Pessoainih pjesničkih heteronima. Njegova je poezija, iako on sam tvrdi da ne posjeduje nikakvu filozofiju, u vrlo uskoj vezi s fenomenologijom Edmunda Husserla, o čemu govore Luís de Oliveira e Silva (koji je posvetio oveću knjigu upravo filozofiji Alberta Caeira) i Carlos Carneiro²³.

Kod Alberta Caeira nailazimo na vrlo kompleksan spoj dekadentizma, nihilizma, fenomenološke „metode“ E. Husserla (štoviše, Caeira se smatra „radikalnim fenomenologom“²⁴) i njegove vlastite „teorije nespoznavanja“²⁵. „Eksplozija introspekcije“,

¹⁸ Port. saudosismo = pokret koji se temelji na nostalgiji, čežnji za izgubljenim; u političkom kontekstu često ima monarhistički prizvuk.

¹⁹ Pessoa, 2001.

²⁰ Talan, 2013: 83.

²¹ Silva, 2012: 7.

²² Talan, 2013: 84.

²³ Usp. Carneiro, 2011; Silva, 2012.

²⁴ Silva, 2012: 315.

²⁵ Port. teoria do desconhecimento = teorija ne-spoznae; teorija ne-znanja.

kako to naziva Pessoa, kod Caeira, nije ništa doli „implozija, ekscesivna introspekcija bez objekta“, potaknuta Nietzscheom, koja je Caeira povela putem od dekadentizma do nihilizma²⁶. Za Caeira, svijet je niz nespojivih, neusporedivih *singularnosti*. Kako bi to iskazao, Caeiro često poseže za paradoksom, oksimoronom, kontradikcijom, npr. u sljedećim stihovima:

„Tejo je ljepši od rijeke što protječe mojim selom,
Ali Tejo nije ljepši od rijeke što protječe mojim selom
Jer Tejo nije rijeka što protječe mojim selom.“ (Pessoa, 2001: 53).

Caeiro odbija prihvatiti kognitivnu aktivnost koja bi uspostavila odnose među objektima. Međutim, kako onda uopće uspostaviti vezu između misli i doživljaja? Upravo uspostavljanjem svoje „senzacionističke maksime“ Caeiro ulazi u paradoks, koji je glavna odlika cjelokupnog njegovog pjesništva, a baš taj krajnji paradoks kod Caeira u *pessoalogiji* je poznat kao „*caeirijanski paradoks*“²⁷. Talan u tim Caeirovim pisanjima vidi nominalističku filozofiju, koja unutar same zbirke *Čuvar stada* doživljava potpuni obrat, pa stoga Talan naziva Caeirovo pjesništvo „*lirskom polemikom bez premca*“²⁸, s čime se moguće složiti. Čini se da je sama polemičnost često tematika Caeirovih naizgled naivnih pjesama. I ovdje Talan opaža velik nesrazmjer između Caeirove navodne neukosti s jedne strane, a s druge strane golemog referentnog polja (uostalom, Caeiro u jednoj pjesmi, vrlo jasno motiviranoj Vergilijem, govori: „*Nikad nisam čitao Vergilija, a zašto i bih?*“²⁹). Talan (2013) u Caeirovom opusu vidi i opreku kršćanskom pogledu na stvarnost i teologiji Franje Asiškog. U tom pogledu, Caeirovo protivljenje kršćanskom svjetonazoru, uključujući kršćanski moral, može se usporediti s Nietzscheovim³⁰, ali Paulo Motta Oliveira³¹ dobro zapaža da Pessoa ipak ne odustaje od teizma, nego nakon razaranja ideala i temelja kršćanstva, izgrađuje novu teističku predodžbu, osmišljavajući rođenje *Novoga Djeteta*, koje „*daje ruku svemu što živi*“ i poručuje da „*nema tajne na svijetu*“³².

²⁶Silva, 2012: 284.

²⁷Carneiro, 2011.

²⁸Talan, 2013: 89.

²⁹Talan, 2013: 83.

³⁰Usp. Nietzsche, 1999; 2002.

³¹Vidi: *Dicionário de Fernando Pessoa e Modernismo Português*, 2008: 320.

³²Talan, 2013: 89.

Caeirov pjesnički opus obuhvaća tri ciklusa pjesama: *Čuvar stada (O Guardador de Rebanhos, 1911.-1912.)*, *Zaljubljeni pastir (O Pastor Amoroso)*, i *Poemas Inconjuntos (Odvojene pjesme, 1913.-1915.)*; niti jedna od tri zbirke nije uspjela izići za Pessoaina života³³.

2.3. Ricardo Reis

Najstariji heteronim Fernanda Pessoae, monarhist, dobrog obrazovanja. U Pessoainom opusu baš se Reis javlja kao personifikacija klasicističke poetike. Pessoa ga je nazvao „grčkim Horacijem koji piše na portugalskom“³⁴. Filozofski ga se može opisati istovremeno i kao epikurejca i kao stoika. Najiscrpniji opis njegove poetike dao je Álvaro de Campos:

„Ni vjera u istinu ni vjera u laž. Ni optimizam ni pesimizam. Ništa: krajolik, čaša vina, malo ljubavi bez ljubavi i neodređena tuga jer ništa ne razumijemo i jer ćemo morati izgubiti ono malo što nam je dano – takva je filozofija Ricarda Reisa.“ (Talan, 2013: 95).

Ricardo Reis bio je vrlo plodan heteronim, pa je tako, otkad se javio 1914., pisao mjesečno minimalno jednu pjesmu, i do kraja Pessoaina života sakupio pozamašan broj oda, epigrama, elegija, kratkih poetskih fragmenata i komentara, kroz koje se provlači stari motiv *carpe diem*, kao i *memento mori*. Njegovo vrijeme je sadašnjost. Reis ima vrlo jasan stav prema bogovima – istovremeno ih prezire i poštuje; osjeća ih nadmoćnima sebi³⁵. S druge strane, njegov odnos prema tradiciji najafirmativniji je od Pessoainih heteronima – Reisov jezik je strog, knjiški, metrika klasicistička, uzori su mu antički pjesnici i veliki portugalski liričari 18. i 19. stoljeća (*arkadičari*³⁶).

U svojim komentarima, često je pisao o svom učitelju, Albertu Caeiru, kojega je nevjerojatno cijenio i poštivao. U jednom je kratkom tekstu o Caeiru napisao sljedeće:

„Alberto Caeiro je, uvjereni smo, najveći pjesnik dvadesetog stoljeća, zato što je najpotpunije sjecište najraznolikijih senzibiliteta, i najraznolikijih prihvaćenih intelektualnih obrazaca. Živio je i umro u samoći i anonimnosti. A to je (kažu okultisti) obilježje (vrlo jasno) Učitelja.“ (Lopes, 1990a: 382)

³³Talan, 2013.

³⁴Talan, 2013: 95.

³⁵Ibid.

³⁶Vidi: Talan, 2004.

Kako se ovaj rad neće puno baviti Ricardom Reisom, ostat će se na ovako kratkom i provizornom opisu njegove poetike, kao ipak jedne od najvažnijih ličnosti u Pessoainom *Dramatis personae*.

2.4. Álvaro de Campos

„*Stavio sam u Álvára de Camposa svu osjećajnost koju ne pridajem ni sebi ni životu...*“³⁷. Najbližiji ortonimu, avangardni heteronim F. Pessoa možda je najzanimljiviji ako bi se pokušavala analizirati samo jedna od Pessoainih heteronimskih ličnosti, s obzirom na to da je njegova lirika možda najplodnija u pogledu utjecaja koji je imala na portugalsku (a i europsku postmodernističku i kasnu modernističku liriku i prozu). Njegove se poeme danas smatraju vrhuncima portugalskog modernizma. Álvaro de Campos autor je vjerojatno danas najpoznatije Pessoaine poeme, *Trafike (Tabacaria)*, sa slavnim početkom:

„*Nisam ništa.*

Nikad neću biti ništa.

Ne mogu htjeti biti ništa.

Isključivši to, imam u sebi sve snove svijeta.“ (Talan 2013: 117)³⁸

Njegova poetika mijenjala se tijekom godina, a moguće je naći barem tri³⁹ različite potke u njegovom djelu. Prvi se dio (futuristički, kako ga često nazivaju – Pessoa je i izrijekom pokušao stvoriti nacionalnu inačicu futurizma) temelji na slavljenju vitalnosti, dinamizma; osjeća se snažan utjecaj Walta Whitmana (jedna od njegovih najpoznatijih poema naslovljena je *Pozdrav Waltu Whitmanu*), ali i Mallarméa, Rimbauda, Nietzschea... Dok Caeiro prihvaća „novovjekovnu helenističku filozofiju“, Campos tvrdi da ga od te filozofije razdvaja poimanje vječnosti, odnosno helenistička odbojnost prema poimanju vječnosti, koju on ne dijeli. Campos je također i teoretičar poetike svog učitelja, Alberta Caeira, kao i autor *Bilježaka za nearistotelovsku poetiku*, o kojoj će biti riječ u narednim poglavljima. „Važan podatak“ o Álváru de Camposu je, uz sve rečeno, to što dijeli rođendan s Nietzscheom (15. listopada); naime, Pessoa je bio, posebice u svojim starijim danima, fasciniran astrologijom.

³⁷Talan, 2013.

³⁸Ovdje je predstavljen prijevod Mirka Tomasovića, iako je izvornik neprevodiv na hrvatski, poglavito zbog igranja s duplom negacijom, koja u portugalskom može biti i negacija i afirmacija, stoga se donosi i izvornik: „*Não sou nada./Nunca serei nada./Não posso querer ser nada./À parte isso, tenho em mim todos os sonhos do mundo.*“ (Pessoa, 2006b).

³⁹Kako su to analizirali Talan, 2013; Lopes, 1990.

Za Talana, u Camposa je Pessoa unio „svježinu postsimbolističkih modernih strujanja“⁴⁰, pa tako upravo kod njega nailazimo na temu vrlo značajnu za analizu Pessoainov opusa: on se bavi „podvojenošću i rasapom mentalne koherencije pjesničkoga subjekta“⁴¹, ali na način različit od Alberta Caeira. Álvaro de Campos uvelike je nasljednik Caeirovih učenja, ali on ta učenja ne slijedi slijepo, već ih širi na niz raznorodnih strujanja. Uostalom, velika razlika Camposa i Caeira upravo je u Camposovom „prihvatanju metafizike“, i intenzivnog bavljenja njome⁴². Campos ističe problematiku jedinstva jastva; za njega je ono već životni projekt, što uvelike podsjeća na moderni pojam jastva (ponajviše u suvremenoj psihologiji). U njegovoj se poemi, *Trafici*, također ogleda i nesigurnost u pogledu samog pojma „jastva“. Metafizičku nesigurnost opstojnosti vlastitoga „ja“ Campos prikazuje i gramatički – duplom negacijom poigrava se smislom prvih stihova: „Ja (ni)sam ništa./Nikada (ne)ću biti ništa./Ne mogu htjeti biti ništa./Počevši s tim (isključivši to), imam u sebi sve snove svijeta.“⁴³

Opus Álvára de Camposa jedan je od najkompleksnijih od svih Pessoainih heteronima, možda baš i zato što se tijekom života podosta mijenjao. Campos počinje *senzacionizmom*, kojeg uzima od svog „Učitelja“, Caeira, i od njega stvara svojevrsni portugalski pandan futurizmu. U tu fazu spadaju njegove *trijumfalne poeme* (*Trijumfalna pjesan*, *Pomorska pjesan*, *Protok sati*, *Ratnička pjesan*), za koje Talan s pravom zaključuje kako „po unutarnjem monologiziranju, strujanju podsvijesti, izokrenutim slikama i misaonim impostacijama ne samo da se priključuju onodobnim značajnim poetskim impulsima nego i anticipiraju još suvremenije.“ (Talan, 2013: 100). Alain Bosquet, koji je također pisao o Pessoai, smatra Álvára de Camposa „prvim pjesnikom modernih vremena“⁴⁴. Druga faza Camposova stvaralaštva može se opisati kao metafizička (i ponajviše slična još jednoj Pessoainoj ličnosti, Bernardu Soaresu, slavnom autoru *Knjige nemira*); baš tada nastaje i *Trafika*. Treća faza može se karakterizirati, kako to naziva T. R. Lopes, kao *umirovljenička*, kada Campos već poprima pesimizam tipičan za ortonim F. Pessoe.⁴⁵

Silva (2012) u Camposu, odnosno njegovu odnosu s Caeirom i njegovu pojmu „*tédio*“ (kozmički umor) vidi anticipaciju egzistencijalizma, konkretno u pojmu *tédio* vidi pojam analogan Sartreovom pojmu mučnine⁴⁶. Na tom bi se tragu nesumnjivo dala izgraditi teorija

⁴⁰Talan, 2013; Lourenço, 2009.

⁴¹Saraiva i Lopes, 1973.

⁴²Usp. Lopes, 1990a.

⁴³Slobodni prijevod autora.

⁴⁴Talan, 2013: 100.

⁴⁵Lopes, 1990: 129.

⁴⁶Silva, 2012: 27.

poetike Álvára de Camposa, a na tom je putu i Badiou, kada u *Manifestu za filozofiju* i *Priručniku za ne-estetiku* (*Handbook of Inaesthetics*) analizira Pessoaino pjesništvo i njegove filozofske posljedice.

2.5. Bernardo Soares

Od već spomenuta 72 heteronima i pseudonima, izdvojit će se samo još dva polu-heteronima Fernanda Pessoae, neizostavna za analizu njegove filozofske i poetičke misli. Iako bi se svakome od navedenih polu-heteronima mogla posvetiti cijela knjiga analizâ, ovdje će se provizorno opisati njihove poetike, a za analizu će se uzeti samo dijelovi njihovog stvaralaštva koji se smatraju teorijskim.

Bernardo Soares, čija *Knjiga nemira* (u Talanovoj studiji spominje se kao *Knjiga nespokojsva*⁴⁷) internacionalno kotira kao možda i najpoznatije Pessoaino djelo, koje su mnogi okarakterizirali kao neku vrst preteče postmodernizma. Richard Zenith za *Knjigu nemira* kaže kako „ocrtava zapadnjačku dušu kao možda nijedna druga“⁴⁸. Talan govori kako se radi o svojevrsnoj autobiografiji, više preskriptivne nego deskriptivne prirode⁴⁹, i u tome je uspoređuje s Rilkeovim *Zapiscima Maltea Lauridsa Briggea* i *Zenovom svijesti* Itala Sveva. Ipak, Talan dodaje da Pessoa nije dospio čitati ni jedno ni drugo prije nego je napisao *Knjigu nemira*. Zanimljivo je da *Knjiga nemira* izlazi tek 1982. i odmah postaje međunarodni hit (i u Hrvatskoj su nedugo nakon objavljivanja izašla dva prijevoda, Ane Simeon i Borka Augušтина, a do danas je prevedena još nekoliko puta). *Knjigu nemira* naziva se *lirskim romanom u fragmentima, autobiografskim crticama*, a Talan ih čak naziva „*krhotinama dnevnčkih zapisa*“⁵⁰. Lourenço (2009) ide tako daleko da *Knjigu nemira* naziva „*najambicioznijim i najprovedenijim*“ od svih Pessoainih projekata⁵¹. U *Knjizi nemira* vlada ispovjedan, dnevnički ton, ona je zapravo niz gotovo pjesničkih refleksija na svakodnevni život.

Unatoč Pessoainoj želji da objavi *Knjigu nemiraza* života, do toga nije došlo, a zanimljivo je i da João Gaspar Simões, spisatelj i urednik Pessoainih rukopisa nakon autorove smrti, nije smatrao *Knjigu nemiraposebno* vrijednom objave, pa je tako rukopis ostao neuređen i neobjavljen sve dok dužnost urednika nisu preuzeli Jacinto de Prado Coelho, Maria Aliete Galhoz i Teresa Sobral Cunha.

⁴⁷Talan, 2013.

⁴⁸*Dicionário de Fernando Pessoa e do Modernismo Português*(2008).

⁴⁹Talan, 2013: 125.

⁵⁰Ibid.

⁵¹Lourenço, 2009: 61.

2.6. António Mora

António Mora zauzima, poput Bernarda Soaresa, pomalo specifično mjesto u plejadi Pessoainih dramskih ličnosti. Kao što je u Bernarda Soaresa unio refleksivnosti blagu simbolističku notu, tako je Antonija Moru pretvorio u glavnog teoretičara i branitelja ideja pripisanih *velikom učitelju*, Albertu Caeiru. António Mora najviše se bavio teorijom *neopoganzima*, koju je obrazložio u gotovo programatskom djelu *Povratak bogova*⁵².

„Reafirmirani je poganizam 'senzacionistička religija', i shodno tomu on se također heteronimski distingvira. Reis je poganin 'po karakteru', Campos 'po revoltu', Caeiro, 'učitelj' svih njih, po samoj je 'supstanciji poganin'. Pessoain otpor i averzija prema katoličkoj mistici inspiracija su te filozofije. (...) U potonjem ambicioznom članku [Povratak bogova], autor polazi od teze da je poganska religija naravnija od svih zato što je politeistička, humana i politička.“ (Talan, 2013: 206).

Antoniju Mori Pessoa je pripisao i dio filozofskih fragmenata, koji su u ovom radu od posebne važnosti. António Mora javlja se nizom programatskih, filozofskih i poetičkih fragmenata, koji su odreda inspirirani Caeirovim književnim radom, ali u svojim zaključcima imaju vrlo dalekosežne posljedice. Izuzev filozofije i poetike, António Mora potpisuje i niz socioloških i političkih eseja, ali o njima ovdje neće biti govora.

Burghard Baltrusch u svom je tekstu *Filosofia e Estética em Fernando Pessoa* detaljnije obradio filozofske koncepte prisutne ponajviše kod Antonija More (izložene u poetičkim i filozofskim fragmentima, dijelom još neobjavljenima, osim na stranici <http://arquivopessoa.net>)⁵³. Baltrusch smatra da je ključan (i najinovativniji) koncept za Pessoainu estetiku uopće koncept „života kao umjetničkog djela“⁵⁴, s čime se mogu poistovjetiti i teorije heteronimije (*alnimije*) izložene u djelu *Pensamento de Alberto Caeiro* Luísa de Oliveira e Silve. No dok Silva promatra filozofske i poetičke koncepcije Fernanda Pessoae odvojeno, Baltrusch smatra da se u konceptu Pessoainog djela uopće ne mogu pojedinačno promatrati filozofija i poetika; što dijelom opravdava i samim fragmentima, u jednom od kojih Pessoa izjavljuje: „U današnje vrijeme filozofiji bi valjalo postati

⁵²Pessoa, nd.

⁵³Baltrusch, 1999.

⁵⁴Ibid.

umjetnost.“⁵⁵Ova koncepcija filozofije koja postaje umjetnost (ili obrnuto) posebno je razrađena u Badiouovom *Manifestu za filozofiju*⁵⁶.

U svakom slučaju, António Mora izuzetno je zanimljiv autor i zbog toga što je Pessoa kroz njegove fragmente razvijao ideje o *svijesti*, koja kao pojam igra vrlo važnu ulogu u njegovom cjelokupnom opusu. António Mora u svom „*Uvodu u proučavanje metafizike*“ daje sljedeće osnovne postavke:

„1. Postoje samo dvije stvarnosti: Svijest i Materija.

2. Svijest nam je nespoznatljiva: možemo samo znati da je ona svijest. Ali ne samo to. (...) Ono što se zove znanjem može se odnositi samo na vanjski svijet. Spoznati neku stvar jest shvatiti je u onoliko aspekata koliko je dano našim čulima.“ (Pessoa, 1993a: 7)

Time Mora postavlja osnove za obranu i teoriju kojom će *ograditi* rad svog učitelja, Alberta Caeira. U tom se pogledu može napraviti niz poveznica s fenomenologijom Edmunda Husserla, ali valja paziti na to uolikoj mjeri zapravo teorija Antonija More odražava spisateljsku praksu Alberta Caeira. O tome će se govoriti u sljedećem poglavlju, u kojem će se detaljnije razraditi filozofske postavke Álvара de Camposa, Alberta Caeira, i Antonija More.

⁵⁵ Pessoa, nd.

⁵⁶Vidi Badiou, 2001.

3. Poetički i filozofski fragmenti Fernanda Pessoae

Kada se ovdje govori o poetičkim i filozofskim fragmentima Fernanda Pessoae, onda se prije svega misli na nekoliko ključnih tekstova za razumijevanje Pessoaina misaonog zaleđa. Fernando Pessoa ostavio je iza sebe golem opus, kako književnih tako i teorijskih djela, no teorijska su mu djela uglavnom odbacivana zbog njihove „nesređenosti“ (neki čak tvrde da je to stoga što fragmentarnost Pessoainih teorijskih radova nije spojiva s hladnom logikom i metodologijom zapadne – prvenstveno anglofone – filozofije⁵⁷), te zbog nedosljednosti u premisama i argumentaciji. Potonji se argument, doduše, čini manjkavim kada se uzme u obzir širina Pessoaina rada u kontekstu njegovih heteronima – nije moguće spojiti dva fragmenta, od kojih jedan potpisuje Álvaro de Campos, a drugi António Mora i reći kako se radi o nedosljednosti u argumentaciji jer se, na kraju krajeva, „ne radi ni o istom autoru“. Uostalom, s obzirom na sklonost koju većina heteronima iskazuje prema paradoksu i nelogičnim argumentacijskim linijama, postavlja se sljedeće pitanje: je li Pessoa najdosljedniji, odnosno je li možda i najveća poveznica između njegovih heteronima upravo ta nedosljednost? Je li uopće moguće analizirati njegovu filozofiju kao „jedinstven splet misli“?

Oslanjajući se na već provedene analize Pessoaina rada, za interpretaciju njegova opusa čini se posebno plodnim uzeti kao premisu već spomenutu tezu o „životu kao umjetničkom djelu“, odnosno pristati na prijedlog Terese Rite Lopes, kada govori o Pessoaim heteronimima kao *dramatis personae*. U tom se kontekstu njegov opus može promatrati kao golemo metafikcionalno djelo, sa svojom unutarnjom logikom i kao hermetični svemir, čiji interpretacijski ključ treba tražiti samo unutar njega samog (što je u izravnoj suprotnosti s Talanovom već spomenutom tvrdnjom da je Pessoa nemoguće shvatiti bez detaljnog proučavanja njegove biografije⁵⁸).

Analiza Pessoainih filozofskih i poetičkih fragmenata u ovom će radu biti podijeljena u tri smjera. Nakon osnovnog izlaganja o poetikama „ključnih“ Pessoainih heteronima, ovdje će se raditi o njihovim najvažnijim teorijskim spisima, i o jednoj iznimci. Prvi dio analize bit će posvećen *Bilješkama za nearistotelovsku poetiku* Álvara de Camposa, koje se mogu gledati kao svojevrsan temelj svim ostalim Pessoaim teorijskim pokušajima – naime, svi su oni

⁵⁷ Usp. Colson, 2013a; Badiou, 2005.

⁵⁸ Talan, 2012: 7.

„radikalni“; Pessoa kroz Camposa cilja na svim područjima uvesti inovaciju, pokušava biti „kreator, a ne onaj koji porađa“⁵⁹.

U ovom kratkom eseju, Álvaro de Campos tvrdi da Aristotelova baza nije dovoljna za moderno shvaćanje svijeta, i da valja iznaći novu teoriju umjetnosti, koja više ne pretpostavlja ljepotu kao cilj umjetnosti, nego silu/snagu. Drugi dio analize bit će posvećen svojevrsnoj „iznimci“ – pozabavit će se, dakle, pjesništvom Alberta Caeira i njegovim odnosom s fenomenologijom. Alberto Caeiro, „onaj koji najviše odbija filozofiju“, vjerojatno je najkompleksniji filozof od svih Pessoainih ličnosti. I dok on sam odbija baviti se teorijom, njegovo pjesništvo se češće proučavalo u kontekstu filozofije nego sami Pessoaini filozofski spisi. Ovaj dio rada bit će posvećen Caeirovom pjesništvu, jer se izravno na njega naslanja posljednji dio rada, a to je analiza filozofskih fragmenata Antonija More, koji je razradio „nacrt za vlastitu metafiziku“, napisao portugalski proglas neopoganstva, i usto potpisao niz fragmenata u kojima brani i obrazlaže poetiku svog učitelja, Alberta Caeira.

Nakon analize, bit će zanimljivo vidjeti u kakvom su odnosu radovi, tj. filozofije dvojice „učenika“, Ávara de Camposa i Antonija More; iako obojica tvrde da slijede svoga učitelja, njihove poetike, odnosno filozofije, međusobno su vrlo različite, a, u krajnjoj liniji, nije zanemarivo ni njihovo odstupanje od (implicitnih) postavki samog učitelja⁶⁰.

⁵⁹ Usp. Pessoa, 1980.

⁶⁰ Silva, 2012: 445.

3.1. *Bilješke za nearistotelovsku poetiku*

Opće je mjesto *pessoalogije* da su Pessoaim književnim djelima, pod imenom bilo kojeg od heteronima, uglavnom prethodili teorijski, odnosno poetički spisi, koji bi istovremeno bili utemeljeni na tekstovima pojedinog heteronima (iako bi često datirali prije pojave samog heteronima). Tako je Álvaro de Camposu Pessoa pripisao autorstvo *Bilježaka za nearistotelovsku poetiku*, Pessoainog najdalekosežnijeg, najoriginalnijeg i najzanimljivijeg poetičkog spisa (zasad). *Bilješke* su prvi put objavljene u dva dijela u časopisu *Athena* 1924./1925. godine, a temelje se na osuvremenjivanju starih estetičkih modela i uspostavi nove poetike, koja će biti u skladu s modernim senzibilitetom, utemeljena na snazi/sili umjesto na ljepoti⁶¹. U *Bilješkama* Campos uspoređuje aristotelovsku poetiku s euklidskom matematikom, nužnom, ali koju je potrebno nadići, i napominje da, kao što je u znanosti za napredak bio potreban iskorak iz ustaljenog euklidskog sustava (za primjer uzima rad Alberta Einsteina), tako je za suvremenu književnost potreban iskorak iz ustaljenih Aristotelovih normi (za Pessoa, aristotelovska poetika obuhvaća svako poimanje ljepote kao svrhe umjetnosti: „Zovem aristotelovskom poetikom svaku koja tvrdi da je cilj umjetnosti ljepota“⁶²). Campos potvrđuje kako su pod okriljem takve poetike (aristotelovske) nastala vrhunska, izuzetno vrijedna umjetnička djela, ali da se teorija na početku dvadesetog stoljeća mora osuvremeniti. U nastavku objašnjava na čemu se temelji „nearistotelovska poetika“: „Vjerujem da mogu uspostaviti poetiku utemeljenu ne na ideji ljepote, već sile“⁶³, gdje se sila (snaga) uzima u „apstraktnom, znanstvenom“ smislu. Osnovu takvoj poetici Campos obrazlaže sljedećim riječima:

„Umjetnost je, za mene, kao i svaka aktivnost, znak sile, energije; ali, budući da svu umjetnost proizvode živa bića, pa je tako ona posljedično proizvod života, onda su i oblici sile koji se javljaju u umjetnosti isti oblici koji se javljaju u životu. Radi se o vitalnoj, dualističkoj sili – integraciji i dezintegraciji (...) Prema tome, životna ravnoteža nije jasna činjenica, kako bi

⁶¹Lourenço, 2009: 59.

⁶²Pessoa, 1980: 251.

⁶³Ibid.

*to za umjetnost htjeli aristotelovci, nego apstraktan ishod susreta dvaju činjenica.*⁶⁴(Pessoa, 1980: 251).

Bit Camposova prijedloga metafizičke je naravi; on umjetnost ne poima kao „rezultat“, nego kao silu koja proizlazi iz sukoba dvaju principa – između vječnog prožimanja integracije i dezintegracije, odnosno vječnog prožimanja principa života i principa smrti. Naravno, ovdje Pessoa ne govori ništa pretjerano novo; još uvijek dobrim dijelom slijedi već postojeća objašnjenja nastanka umjetnosti, ali najzanimljiviji dio poetike slijedi (po mišljenju autora) u nastavku ovog relativno kratkog Pessoainovog (Camposovog) teksta:

„Iz toga proizlazi da se umjetnost, kako je napravljena iz osjećanja i za osjećanje⁶⁵ – a da ne postane znanost ili propaganda – temelji na senzibilitetu. Senzibilitet je stoga život umjetnosti. U senzibilitetu, dakle, moraju postojati akcija i reakcija koje čine umjetnost živom, dezintegracija i integracija koje joj daju život međusobno se uravnotežujući.“ (Pessoa, 1980: 251).

Tomasović⁶⁶ i Talan⁶⁷ kratko komentiraju ovu poetiku, ali ne idu u dublju analizu. Tomasović u svom tekstu napominje da se ovakva poetika ne proteže na ostale heteronime, nego da isključivo čini osnovu poetike Álvara de Camposa. Za Camposa novi tip poetike nudi mogućnost stvaranja posve novog tipa umjetničkog djela. Baltrusch naglašava da se kroz takav vid poetike očituje Camposov „radikalni individualizam“⁶⁸, što se, po njemu, posebno očituje u *Knjizi nemira* Bernarda Soaresa. Tomasović Pessoaina dva principa naziva „dvojakom zakonitošću života (anabolizam i katabolizam)“. Lourenço pak, sa svoje strane, naziva *Bilješke* i navedeni slijed argumenata nedosljednima i „neuvjerljivima“⁶⁹. Ipak, svi se slažu u jednome: za razliku od prethodne poetike, koja se temelji na Aristotelu, i nalaže da pojedinac „uopći i humanizira svoju čuvstvenost“⁷⁰, nova poetika, nearistotelovska, zahtijeva da se opće pretvori u pojedinačno, da bilo što „izvanjsko“ postane „unutarnje“, da se „senzacije“ uklope u „senzibilitet“ („čuvstvenost“ u Tomasovićevom prijevodu). Ovdje se

⁶⁴Talan u svojoj knjizi koristi prijevod Mirka Tomasovića. Ovdje je predstavljen prijevod autora, ponešto osuvremenjenog izraza.

⁶⁵U nedostatku boljeg prijevoda; u izvorniku „*por se sentir e para se sentir*“ = *tako što se osjeća (primaju podražaji) i za osjećanje (za primanje podražaja)* – ovdje se vrlo lako može povući paralela s teorijama komunikacije i semantikom.

⁶⁶Usp. Tomasović, 1975.

⁶⁷Usp. Talan, 2013.

⁶⁸Baltrusch, 1999.

⁶⁹Lourenço, 2009.

⁷⁰Tomasović, 1975.

Campos nalazi na istoj liniji s Nietzscheom, koji nazivom „aristotelizam morala“ označava „spuštanje afekata do prosječnosti“⁷¹.

Nadalje, Campos argumentira da osnova aristotelovske poetike, polazak od pojedinačnog ka općem, u sklopu aristotelovskog sustava vrijedi i za umjetnost i za znanost, a kako su one radikalno različite, nemoguće je da je ista teorija jednako primjenjiva na obje. Zato Campos predlaže aristotelovski model za model znanosti, a svoj model, nearistotelovski, kao model umjetnosti, u kojem se u umjetnosti, polazeći od činjenice da svi (živi) ljudi imaju jednu stvar zajedničku – ljudski život, uvijek polazi od općeg ka pojedinačnom (već spomenuto pretvaranje „izvanjskog u unutarnje“). Campos govori da se u okviru senzibiliteta, kojeg smatra osnovom pojedinca, integracija pojavljuje u obliku „kohezije“, a dezintegracija u obliku „krhkosti“, odnosno u obliku tendencije tijela i duha da se raspadaju. Ta krhkost, lomljivost dolazi izvana; slamanje uvijek uzrokuje vanjski faktori.

„Protiv takvih težnji prema slamanju senzibilitet reagira, kako bi proveo koheziju, i kao sav život, reagira posebnim oblikom kohezije, asimilacijom, tj. konverzijom elemenata vanjske sile u vlastite elemente, u svoju bit.“ (Pessoa, 1980: 253)

Ovdje se lako može iščitati na što Campos cilja kada govori o senzibilitetu i o njegovom upijanju „općeg“. Dakle, svi vanjski poticaji, koji nesumnjivo utječu na senzibilitet (odliku pojedinca), u njemu se skupljaju, bivaju „asimilirani“, postaju dijelom pojedinčeve biti, a time i njegovog senzibiliteta. Međutim, senzibilitet ne valja poopćivati kroz umjetnost – bit nije u postizanju jedinstva s humanitetom⁷²; bit za Camposa jest u vanjskom izrazu senzibiliteta, u pojedinačnom.

U drugom dijelu *Bilježaka za nearistotelovsku poetiku*, Campos naglašava kako je umjetnost „prije svega društveni fenomen“⁷³, a dvije su odlike čovjeka izravno društvene: „duh stada“⁷⁴, koji čovjeka tjera da se osjeća dijelom mase, sličnim ostalima, i „individualni ili separatni duh“, po kojem se osjeća različitim od ostalih ljudi. Individualni duh također ima dva oblika – „izolacijski“ (onaj koji se po svemu udaljava od ljudi), i „dominantni“ (onaj

⁷¹Nietzsche, 2002: 126.

⁷²Ovdje se može povući jasna poveznica s Nietzscheovim konceptom „stada“ i njemu pripadajućim moralom, koji teži *poopćenju*, odnosno *podvrgavanju prosjeku*. Usp. Nietzsche, 2002.

⁷³Pessoa, 1980.

⁷⁴Usp. Nietzsche, 2002.

koji pokušava ovladati drugima). Budući da stvaranje umjetnosti nikad nije udaljavanje od ljudi, ona je pokušaj ovladavanja drugima, po Camposu⁷⁵.

„Nadalje, postoje dva oblika ovladavanja ili pobjeđivanja – zarobljavanje i podčinjavanje. Zarobljavanje je način stada da se ovlada ili pobijedi; podčinjavanje je način suprotan načinu stada da se ovlada ili pobijedi.

Danas u svim oblicima viših društvenih djelatnosti postoje ova dva procesa (...) Tri su oblika viših društvenih djelatnosti: politika, religija, i umjetnost (...) U politici postoji demokracija, koja je politika zarobljavanja, i diktatura, koja je politika podčinjavanja (...) U religiji postoji metafizika, koja je religija zarobljavanja, jer se pokušava pozivati na razum, a objasniti ili dokazati znači htjeti zarobiti; i postoji sama religija, koja je sustav podčinjavanja, zato što podčinjava nedokazanom dogmom i neobjašnjivim obredom, postavljajući se time superiornom nad zbunjenosti duše.“ (Pessoa, 1980: 254-255)

Za Camposa, isti modeli ovladavanja postoje i u umjetnosti⁷⁶. Za njega je Aristotelova poetika model „zarobljavanja“, jer raspolaže pojmovima „lijepo“, „inteligencija“, „ugodno“, „konstruirano“, „vidljivo“, „ono što se treba cijeniti“. Za razliku od takve poetike, nearistotelovska poetika, utemeljena na sili/snazi, poetika je „podčinjavanja“. Senzibilitet je osobnost, a osobnost je ono čime se dominira, jer gubljenje senzibiliteta, a time i osobnosti, zapravo je pristanak na podčinjenost. Tako proizlazi da je temelj umjetničkog senzibiliteta spontano, organsko, „prirodno“jedinstvo, koje se ne može osjetiti izvana, kao što se ne može ni „vidjeti“. Prema tome, u takvoj se umjetnosti ništa ne može vidjeti izvana, samo se senzibilitet može osjetiti.

Campos tako, svjesno ili nesvjesno, stvara estetičku teoriju koja je posve na tragu Nietzscheovih razmatranja o kršćanskom moralu i koncepciji „stada“. Nietzsche tvrdi za demokraciju da je „nasljednica kršćanskog pokreta“⁷⁷, a time i nasljednica „morala stada“, što se može izravno povezati s Camposovim viđenjem demokracije kao „politike porobljavanja“.

Nadalje, u Camposovom se tekstu može vidjeti i natruha nadrealističkog. Sva umjetnost proizlazi iz senzibiliteta i na njemu se temelji. Ali dok aristotelovski umjetnik svoj

⁷⁵Ibid.

⁷⁶Ovdje se može povući izravna poveznica s Nietzscheovom „voljom za moć“: „filozofija je sam taj tiranski poriv, duhovna volja za moć, za ‘stvaranjem svijeta’“ (Nietzsche, 2002: 18).

⁷⁷Vidi Nietzsche, 2002: 133.

senzibilitet podvrgava inteligenciji, i od svog senzibiliteta stvara nešto opće, nearistotelovski umjetnik podvrgava *sve* svom senzibilitetu, njegov senzibilitet asimilira *sve*, pretvarajući se u nešto apstraktno, emitivno poput volje (a da ne postane volja), u „*emitivni, apstraktni, senzibilni centar*“ koji tjera ostale da osjećaju ono što on osjeća, na neobjašnjiv način ih podvrgavajući sebi.

Pri kraju teksta, Campos razjašnjava da ideja „*ljepote*“ nije problematična sama po sebi; i ideja „*ljepote*“ može biti snaga, ako se radi o ideji ljepote kao „*dijelu senzibiliteta*“, ali ideja ljepote kao „*intelektualnog konstruktane može biti snaga*“⁷⁸. Campos napominje da su Grci i Rimljani po njegovom kriteriju stvarali sjajnu umjetnost, zato što je u osnovi njihovih nastojanja ipak bio senzibilitet, čak i „*kada to nisu tako nazivali*“⁷⁹.

U zadnjem poglavlju teksta Campos bez daljnjih objašnjenja imenuje svega tri primjera „prave nearistotelovske umjetnosti“: prvi primjer „*moćna*“⁸⁰ je poezija Walta Whitmana, drugi „*još moćnija*“ poezija njegova učitelja Alberta Caeira, a treći njegove dvije poeme, *Pomorska pjesan* i *Triumfalna pjesan* (kako ih je naslovio Mirko Tomasović). Za sam kraj dodaje: „*Ne zanima me radi li se o neskromnosti. Potvrđujem da je to istina.*“ (Pessoa, 1980: 257).

⁷⁸Pessoa, 1980: 256.

⁷⁹Ibid.

⁸⁰Pessoa zapravo koristi izraz *assombrosa*, što u prijevodu znači *strašna; zastrašujuća*.

3.2. Alberto Caeiro i fenomenologija

„Stavio sam u Caeira svu moć dramatične depersonalizacije“⁸¹

Alberta Caeira Fernando Pessoa postavio je kao „učitelja“ ostalih heteronima, ali to nipošto ne znači da su ostali slijedili njegovu poetiku; Alberto Caeiro nije učitelj pjesništva, on je učitelj „ideja“. Ostali heteronimi u Caeiru vide „*nositelja istine*“, i svaki od njih iz Caeirovog je pjesništva sastavio svoj sklop ideja, s time da svaki ide u podosta različitom smjeru. No kada se vrati na temelj svega toga, dakle na samo pjesništvo Alberta Caeira, postavlja se pitanje što se tu može pronaći. O Caeiru se, od svih Pessoainih heteronima, možda i najviše pisalo u okviru filozofije – njegova se poetika uspoređivala s Husserlovom fenomenologijom (što se doista čini kao najzahvalnija usporedba), s Nietzscheovom filozofijom (posebice što se tiče viđenja morala), sa Sartreovom mučninom (pojam „kozmičkog umora“), itd. U jednoj od najkompletnijih studija o Albertu Caeiru, Luís de Oliveira e Silva napominje kako je s Caeirom Pessoa pronašao pravi način da izbjegne „*tédio*“, osjećaj mučnine, tjeskobe, koji se pojavljuje kod ostalih heteronima⁸². Svojim motom, „*osjećati, a ne misliti*“, Caeiro se prometnuo u gotovo zen-učitelja, a taj se moto može, prije svega, poistovjetiti s fenomenologijom kako je utemeljuje Edmund Husserl.

Ako se govori o nekom općem svjetonazoru, Caeirova vizija stvarnog svijeta vrlo je blizu Husserlovoj. U Caeirovoj filozofiji „sve je upravo ono što se čini da jest“, dok Husserl to oblikuje ovako: „(...) *tjelesne su stvari ... za mene naprosto tu*“⁸³. Caeiro se na to nadovezuje sljedećom maksimom: „*Stvari nemaju značenja: one postoje*.“⁸⁴ Prihvatanjem tog stava Caeiro dolazi do *senzacionizma* (jednog od četiri Pessoaina „*izma*“, uz paulizam, intersekcionizam i neopoganizam), oslanjanja isključivo na podražaje, osjećaje (*senzacije*), koji se temelje na osjetilnom. Njegov „radikalno fenomenološki“ stav očituje se u potpunom odbijanju „shvaćanja“ i okretanju ka „promatranju“ i osjetilima⁸⁵. Ovdje opet dolazi do izražaja već spomenuta Caeirova maksima: „*Nemam filozofiju: imam čula*“⁸⁶. Caeiro svijet oko sebe konstituira na sljedeći način: jedina mogućnost da poimamo stvari je intuicija, koja se javlja nakon neposrednog doživljaja predmeta; nakon što je mozak očišćen od bilokakva

⁸¹Talan, 2013: 15.

⁸²Usp. Silva 2012.

⁸³Husserl, 2007: 58.

⁸⁴Pessoa, 2001: 75.

⁸⁵Carneiro, 2011.

⁸⁶Pessoa, 2001.

priori znanja i mišljenja o predmetu, tada valja oslušivati osjetila i intuiciju koja proizlazi iz njih. Potom predmet po predmet valja konstruirati svijet oko sebe. Caeiro, kao što je već spomenuto, primat daje vidu, vizualnim podražajima (kao što je slučaj i s Aristotelom). Caeiro piše sljedeće:

„Ja sam čuvar stada.

Stado su moje misli

A moje su sve misli doživljaji.

Mislim očima i ušima

I rukama i nogama

I nosom i ustima.

Misliti cvijet jest vidjeti ga i omirisati

A pojesti voćku jest znati joj smisao.

(...)

Istinit sam i sretan.“ (Pessoa, 2001: 48)

Na sličan način, i Husserl tvrdi da shvaćanje objekta mora proisteći iz objektivne stvarnosti, ne može imati u sebi *a priori* objašnjenje, kao što je to slučaj s prirodnim znanostima; takvo objašnjenje ne može biti dio intuicije:

„Ono što ja hoću jeste jasnost, ja hoću da razumem mogućnost toga pogađanja, a to znači, ako odmerimo smisao toga: ja hoću da uvidim suštinu mogućnosti toga pogađanja, da je sagledajući dovedem do datosti. Neko sagledanje ne da se pokazati; slep, koji želi da progleda, ne progleda kroz naučna pokazivanja; fizikalne i fiziološke teorije boja ne pružaju neku jasnost sagledanja čula za boje, kakvo ima onaj koji vidi. Ako je dakle, kako iz ovoga razmatranja postaje nesumnjivo, kritika saznanja neka nauka koja neprestano želi samo, i za sve vrste saznanja i forme saznanja, da rasvetljava, onda se ona ne može koristiti nijednom prirodnom naukom; ona ne treba da se nadovezuje na rezultate te nauke, na njena ustanovljena bića, ta ustanovljenja ostaju za nju sporna.“ (Husserl, 1975: 17)

Caeiro i fenomenologija ukrštavaju se u cijelom nizu filozofskih promatranja (čak i ako se ona ne nazivaju tako u Caeirovom pjesništvu). I Caeiro i fenomenologija predlažu različit stav u odnosu na percepciju svijeta: stvari valja promatrati „iznova“, s obzirom na

iskustvo. Caeiro tvrdi da svaku stvar vidi kao da je prvi put, a fenomenologija pretendira na čistoću percepcije, u smislu da se stvari kreiraju u svijesti i analiziraju bez *a priori* epistemoloških kategorija. U tom kontekstu, svako prethodno znanje o stvari mora biti izostavljeno iz novog pogleda na nju. Caeiro se tu možda i najviše nalazi na istoj liniji s fenomenologijom, negirajući svaki *a priori* stav o stvarima.

Promišljati o stvarima umjesto da se usredotočimo na „senzacije“ (doživljaje) koje izviru iz njih temeljna je zapreka dopiranju do njihove biti, tvrdi Caeiro. Husserl, s druge strane, začinje „suspenciju prirodnog stava“. Takav stav nalaže sljedeće: stvari se mogu percipirati samo površinski, ne može se doći do njihove biti. Posljedično tome, valja otkloniti taj stav kako bi se stvari mogle promatrati same po sebi. U suspenciji prirodnog stava nalazi se i ontološko pitanje⁸⁷. Na sličan način Caeiro pokušava promatrati stvari: u „lijeganju na travu“ on doživljava element Prirode, a ne u razmišljanju o travi. Caeiro izrijeком daje prednost „perceptivnoj intuiciji“ nad „pročitanim stranicama“ (Pessoa, 2001: 162).

S druge strane, kad se dolazi do načina pristupanja stvarima, dok npr. Ricardo Reis prihvaća ulogu Boga kao katalizatora znanja, Caeiro (barem isprve) radikalno odbija ideju Boga. Njemu Priroda predstavlja jedinu objektivnu stvarnost. Caeirov objektivistički („*radikalni objektivizam*“) stav ne propušta subjektivnu ideju Boga. Priroda se u njegovom poimanju prihvaća intuitivno, i to je jedini način na koji može postojati božanska narav: intuitivno. Talan čak karakterizira Caeira kao Pessoainu „idejnu protutežu kršćanstvu“ (Talan, 2013: 84), u čemu ga se može povezati s Nietzscheom, ali valja i uzeti u obzir Nietzscheov stav o prethodnoj temi (spoznavanju stvari po sebi) – za Nietzschea je dolaženje do „*stvari po sebi*“ filozofska predrasuda po kojoj se prepoznaju „*metafizičari svih vremena*“⁸⁸. Upravo se u tom aspektu Caeiro našao u sukobu ortonimom: F. Pessoa naziva Caeirove pjesme „*infantilno blasfemičnima i krajnje antiduhovnim*“ (Talan, 2013: 88). Doduše, kao što je već spomenuto, Caeiro reafirmira teizam kroz pjesmu „*novom djetetu*“. I ovdje se Husserl i Caeiro nalaze na istom tragu: ni jedan ni drugi ne žele ideju Boga kao ključnu ili onu koja igra ulogu u potrazi za biti stvarnosti.

Nije poznato je li Pessoa čitao Husserla, ali u nevjerojatnom se broju elemenata mogu povući paralele između pjesništva Alberta Caeira i filozofije E. Husserla, a ponajviše u osnovnim postavkama: suspenciji prirodnog stava, odnosno u odbacivanju *a priori*

⁸⁷ Naime, preduvjet za suspenciju prirodnog stava upravo je temeljno ontološko pitanje: „Koji je oblik, kakva je narav stvarnosti, i što se o njoj zapravo može znati?“; usp. Carneiro, 2011.

⁸⁸ Usp. Nietzsche, 2002.

Iz toga proizlazi, kao što napominje i Lourenço (2009), da je Caeirov filozofski ideal nedostižan i utopijski. No to ga ne čini ništa manje zanimljivim ili kompleksnim, posebice u okviru utjecaja koji je izvršio na ostale heteronime, i u ogromnom sklopu Pessoa'skih djela (pod raznim imenima) u kojima se odaje izravna i neizravna počast „velikom učitelju“, idejnom začetniku „*novog poganizma*“ Antonija More, *senzacionizma*, *intersekcionizma*, *paulizma*, nearistotelovske poetike Álvára de Camposa i neopoganskih oda Ricarda Reisa. Za kraj, postavlja se pitanje kakvu ulogu ima lik Alberta Caeira u Pessoa'noj kreaciji *Nad-pjesnika* (*Nad-Camõesa*), proročanskog barda koji dolazi u Portugal kako bi naslijedio dotadašnje najveće ime portugalske književnosti, Luísa de Camõesa – posve je moguće da je Pessoa zamisao o *Nad-Camõesu* izgradio pod utjecajem zamisli o „Velikom učitelju“. U svakom slučaju, Caeirovo je filozofsko stajalište obilježilo sve kasnije Pessoine heteronime, i ostavilo nemjerljiv utjecaj na Pessoa'no pisanje nakon kreacije Alberta Caeira, skromnog,

čuvara

stadâ

⁹¹Pessoa, 1986: 96.

3.3. Filozofski fragmenti Antonija More

„Pessoa ina osobita (premda „amaterska“) ljubav prema („čistoj“) filozofiji već odavno je postala opće mjesto pessoalogije(…)“ (Talan, 2013: 217).

Nasuprot Talanu stoje Baltrusch (1999), Badiou (2001; 2005) i Colson (2013; 2013a; 2013b), koji odreda tvrde da Pessoa nipošto nije toliki amater u filozofiji koliko su to dosad utvrđivali njegovi raznorazni interpretatori i teoretičari koji su se bavili njegovim djelom. Razlozi takvom promatranju Pessoa ina filozofskog opusa (kao amaterskog) leže i u činjenici da su njegovi spisi objavljeni s velikim vremenskim razmakom, a neki još nisu ni objavljeni, te u zanemarivanju spisa Antonija More. Sam Pessoa u jednom fragmentu (objavljenom na engleskom jeziku) govori: *„I was a poet animated by philosophy, not a philosopher with poetic faculties“* (Pessoa, 1966: 13).

Ipak, i Talan spominje Pessoa inu „nevjerojatnu logičku koherentnost“⁹², koju jedan od njegovih ranijih komentatora, António Pina Coelho, naziva „matematičnošću logičkog deduktivizma“⁹³. Uistinu, Pessoa in se filozofski rad odlikuje nevjerojatnom dijalektikom (koju Talan naziva „elastičnom i dvoznačnom“, poput Protagorine izjave da je „čovjek mjera svih stvari“). Pessoa in relativistički kozmos, kako Talan ispravno primjećuje, izjednačuje argumente i činjenice, afirmaciju i negaciju, objektivno i subjektivno, bitak i ništavilo, u čemu je lako locirati i Nietzscheove stavove o „predrasudama filozofa“, kada se pita kako je moguće laži i istini, sebičnosti i nesebičnosti pripisati različite vrijednosti, a da to ima ikakve veze s „objektivnom stvarnošću“, sa znanjem⁹⁴.

„Upravo ta (pseudo)dijalektičnost i izrazita antinomičnost, odnosno mogućnost da se sve tumači pomoću nekoliko proturječnih značenja, jest ono čemu se brojni Pessoa ini čitatelji dive, ali i ono od čega istovremeno uvelike zaziru.“ (Talan, 2013: 219)

Talan (2013) ipak napominje da sva Pessoa ina filozofska nastojanja valja gledati onako kako ih je Pessoa zamislio: u službi estetike kao vrhovne discipline, kao „znanosti nad znanostima“.

⁹²Talan, 2013: 218.

⁹³Pessoa, 1993a: IX.

⁹⁴Usp. Nietzsche, 2002.

Pessoaina filozofska lektira, s druge strane, izrazito je obimna (Pessoa je, naime, vodio svojevrstan dnevnik o pročitanoj literaturi, i dobar dio njegovih filozofskih razmatranja odlazi na komentare pročitane literature), a u njoj se posebno ističe poznavanje grčke filozofije, ali i njemačkih i francuskih filozofa (posebno Pascala, Descartesa, Schopenhauera i Nietzschea, koji su ostavili jak trag na Pessoaim filozofskim i poetičkim stavovima). Upravo se kroz Pessoain stil pri sastavljanju filozofskih spisa može vidjeti koji filozofi su ponajviše na to utjecali – njegovi fragmenti najviše sliče Heraklitovim ili Nietzscheovim fragmentarnim zapisima o cijelom nizu filozofskih problema i razmatranja. Baš ta fragmentarnost i „nedovršenost“ Pessoaina filozofskog djela uvelike utječe na njegovu recepciju, pa se tako donedavno teoretičari i nisu ozbiljno bavili Pessoaim filozofskim spisima, koji su najčešće čitani samostalno, jedan po jedan, objavljivani u različitim izvorima, na različite načine i s velikim vremenskim odmakom (ovdje se mora napomenuti važnost internetske stranice www.arquivopessoa.net, koja prva donosi kompletan dosad objavljen opus autora na jednom mjestu, sortiran po temama i po heteronimskim autorima raznih spisa).

Jedan od važnijih Pessoainih filozofskih fragmenata svakako je *Uvod u studij metafizike*⁹⁵, koji potpisuje António Mora. Álvaro de Campos opisuje Antonija Moru ovako: „bio je sjena s filozofskim pretenzijama, dok nije upoznao učitelja Caeira, a onda je postao filozof“⁹⁶. U *Uvodu* se Pessoa bavi već spomenutim temama svijesti i materije. Kao što je već napomenuto, on izdvaja svijest kao apsolutno nepoznatljivu subjektu – svijest ne može biti objekt; u trenutku u kojem postaje objekt, ona postaje „objekt svijesti“, a prestaje biti svijest. Naravno, pritom se Mora poigrava klasičnim dualizmom, odnosno na moderan način izražava Descartesovu podjelu između *res cogitans* (svijest) i *res externa* (materija). U sljedećem koraku napominje da „ako je materija ono Izvanjsko, a ono Izvanjsko može samo biti dano kao 'Izvanjsko' ako nam nešto pritom posreduje. Bez onog Unutarnjeg, dakle, ne može biti ideje Izvanjskog. No mora li to značiti da je zato Unutarnje ono što nam je 'dano'?“ (Pessoa, 1993: 251), i nastavlja s jednim od ključnih zapažanja toga spisa:

„Ideja da postoji Univerzum, skup materije, samo je aplikacija Materije na karakteristiku Svijesti. Metafizika je pogreška, i uvijek će to biti; zato što je metafizika nit kojom se povezuju Subjekt i Objekt, ili, bolje rečeno, Objekt i Stvarnost; 'činjenica' je da između Svijesti i Stvarnosti ne postoji veza.“ (Pessoa, 1993: 251)

⁹⁵Koji je preuzet iz izvora (Pessoa, 1993a), u prijevodu autora ovog rada.

⁹⁶Pessoa, 2007c.

Treći dio *Uvoda* Baltrusch (1999) karakterizira kao *empiričko-pozitivistički*, u kojem Mora govori kako je „*vanjski svijet stvaran onoliko koliko mi to možemo spoznati*“; Baltrusch to povezuje s Wittgensteinovim *Tractatusom* (s tim da je Pessoa fragment napisan desetak godina ranije), i pripisuje i Wittgensteinu i Mori „*empirijski idealizam*“. Mora tu zapravo povezuje (kao svojevrsnu nadgradnju Descartesovom dualizmu) *res cogitans* i *res externa* s osjetima (*senzacijama*), čiju ideju nasljeđuje izravno od svog učitelja, Alberta Caeira. I naposljetku, Mora donosi nekoliko zaključaka. Isprve zaključuje kako je „*filozofija antropomorfizam u svim svojim točkama*“, sumirajući tako stav Fernanda Pessoa i dobrog dijela njegovih heteronima o filozofiji⁹⁷, da bi potom donio konačan sud, jedini koji može proizaći iz istinske nepovezanosti „Stvarnosti“ sa „Sviješću“, a to je, po njemu, sljedeće: „*Život nema nikakvog smisla.*“ (Pessoa, 1993: 8).

Uz *Uvod u studij metafizike*, Pessoa je Mori pripisao i niz vrlo nejasnih fragmenata o neopoganizmu i o *senzacionizmu* Alberta Caeira, ali mu je, također, dijelom pripisao i auto-interpretativne momente, kao onaj, npr., u kojem govori o porivu da „*stvara druga sebstva*“⁹⁸. Ovdje se može naći jasna poveznica s Nietzscheovim pisanjima o perspektivizmu⁹⁹, u kojima se na različite načine govori o različitim autorskim pozamaza različita čitateljstva, ali i s njegovim konceptom subjekta („*naše tijelo je društvena gradnja mnogih duša*“¹⁰⁰). Upravo se ta ideja, Pessoa naum o stvaranju različitih sebstava, može uzeti kao jedan od najkompleksnijih primjera dekonstrukcije jastva, te njene aplikacije u svrhu umjetnosti¹⁰¹.

⁹⁷Ovdje se opet može povući paralela s Nietzscheovim pisanjima na tu temu.

⁹⁸Pessoa, 1966.

⁹⁹Usp. Nietzsche, 2006.

¹⁰⁰Nietzsche, 2002: 31.

¹⁰¹Seddon, nd: 2.

4. Zaključak

„(...) čim jedna filozofija počne vjerovati u sebe, ona uvijek stvara svijet po svojoj slici, ona ne može drugačije; filozofija je sam taj tiranski poriv, duhovna volja za moć, za 'stvaranjem svijeta', za *causa prima*“ (Nietzsche, 2002: 18)

U kreiranju nevjerovatno kompleksnog i pomalo hermetičnog svijeta, Fernando Pessoa posegnuo je za nizom inovativnih rješenja, često nedosljednih i paradoksalnih, ali „iznad svega funkcionalnih“, barem u okviru njegovih poetikâ. Pessoa se, ugledajući se na Nietzschea, ne želi naći na liniji onih koji se „vraćaju natrag“. Nietzsche kaže: „Još malo više snage, leta, odvažnosti, umjetništva: i oni bi mogli htjeti van – a ne natrag!“¹⁰², a Pessoa upravo to i pokušava; počevši s tugaljivim, sentimentalnim, suštinski konzervativnim *saudosizmom*, on dolazi do *senzacionizma*; počevši odidiličnog *arkadizma* dolazi do portugalskog futurizma; počevši od učmale katoličke teologije, posvuda prisutne u portugalskoj umjetnosti, dolazi do *neopoganizma*, u istom trenutku u kojem do sličnih zaključaka dolazi i ostali europski modernisti.

Pessoa, koji se gotovo cijeli život nije maknuo iz Lisabona, a i nije pretjerano revno pratio najaktualnija događanja na europskoj umjetničkoj sceni, uspio je stvoriti jedinstven umjetnički svemir, koji se odlikuje nevjerovatnom širinom, bogatstvom iskaza, raznolikošću stilova i upravo „aktualnošću“. U tome mu je trebala nova metoda, i tu je metodu pronašao u izumu heteronima, koji se ne pojavljuju prvi put kod Fernanda Pessoae, ali prvi put preuzimaju značenja nečeg dubljeg od puke pseudonimije. Prvi put se heteronimi pojavljuju kao „*mogući iskazi rascjepljenja autorove ličnosti*“ na niz autora. *Dramatis personae* Fernanda Pessoae, uz golemu količinu beletrističkih djela i isječaka, nudi i široku lepezu (auto)interpretativnih i (auto)poetičkih spisa, u kojima se kroz filozofiju i estetiku uspostavlja baza za ostatak Pessoaina opusa, bilo to kroz heteronime, polu-heteronime, ortonim, ili pseudonime.

Nedovršenost Pessoaina rada, odnosno činjenica da znatan dio njegova opusa još uvijek nije objavljen, predstavlja sadašnjim (i budućim) interpretatorima i analitičarima nezanemariv izazov. Naime, svaki put dosad kad bi se pojavio novi skup Pessoainih zapisa, redovito bi dolazilo do novog vala zanimanja za Fernanda Pessoaa i njegov rad. Ovakav rasplet situacije zasigurno je jedan od povoljnijih između onih koje je sam Pessoa mogao zamisliti, jer je u snovanjima i zamišljanju sebe kao „*Nad-pjesnika*“ često spominjao i svoju

¹⁰²Nietzsche, 2002.

naknadnu slavu, u koju nimalo nije sumnjao. Je li i ovakav tip otkrivanja Pessoa-inog nasljeđa dio kreiranja famoznog *Nad-pjesnika*, odnosno je li Fernando Pessoa na određen način prevideo ovakav rasplet situacije? To pitanje ostaje neodgovoreno (a, uostalom, i irelevantno), a što se tiče uopćenja neke poetičke misli, ono bi nužno zahtijevalo zanemarivanje izuzetnog truda Fernanda Pessoa-e kao autora da se njegove heteronime promatra kao zasebne pisce i filozofe, kao tvorce različitih poetikâ i opusâ te da ih se ne miješa s likom autora, kao ni s fizičkom pojavnosti Fernanda Pessoa-e kao povijesne ličnosti.

Alberto Caeiro je, kao „veliki učitelj“, u jednoj od svojih kasnijih pjesama ustanovio, pa ćemo time i završiti:

*„Mistični pjesnici su bolesni filozofi,
A filozofi su ljudi.
(...)
Što se mene tiče, zapisujem prozu svojih stihova
I bivam zadovoljan,
Jer znam da Prirodu razumijem izvana;
A ne razumijem iznutra“* (Pessoa, nd.)

LITERATURA

AA. VV (2008), *Dicionário de Fernando Pessoa e do Modernismo Português*, ur. Fernando Cabral Martins, Lisabon, Caminho.

AMERIKS, Karl (1977), „Husserl's Realism“ u: *The Philosophical Review*, Vol. 86, No. 4., Durham, Duke University Press, str. 498-519.

BADIOU, Alain (2005), *Handbook of Inaesthetics*, Stanford, Stanford University Press.

BADIOU, Alain (2001), *Manifest za filozofiju*, Zagreb, Jesenski i Turk.

BRATU, H. e MARCULESCU, I. (1979), „Aesthetics and Phenomenology” u: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 37, No. 3. Oxford, Blackwell Publishing, str. 335-349.

BALTRUSCH, Burghard (1999), „Filosofia e Estética em Fernando Pessoa“ u: *Homenagem a Fernando Pessoa*, Lisabon, Edições Colibri, str. 71-85.

CARNEIRO, Carlos Miguel Filipe (2011), *Alberto Caeiro e a Fenomenologia*, dostupno na: <http://run.unl.pt>

COELHO, António Pina (1968), *Os Fundamentos Filosóficos da Obra de Fernando Pessoa*, Lisabon, Editorial Verbo.

COLSON, Michael (2013), *Fernando Pessoa and the Logic of Free Will*, dostupno na: <http://truthtableaux.com/2013/05/29/fernando-pessoa-and-the-impervious-logic-of-thomas-aquinas/>

COLSON, Michael (2013a), *On Fernando Pessoa's Philosophical Essays*, dostupno na: <http://truthtableaux.com/2013/04/05/on-fernando-pessoas-philosophical-essays/>

COLSON, Michael (2013b), *On Fernando Pessoa – „The Metaphysical Courier“*, dostupno na:

<http://truthtableaux.com/2013/05/22/on-fernando-pessoa-the-metaphysical-courier/>

DONATO, Eugenio (1970), „Language, Vision, and Phenomenology: Merleau-Ponty as a Test Case” u: AA. VV, *MLN, Comparative Literature*, Vol. 85, No. 6. Baltimore, The John Hopkins University Press, str. 803-814.

FERREIRA, Luzilá Gonçalves (1989), *A Anti-poesia de Alberto Caeiro*, Recife-Pernambuco, Edições Associação de Estudos Portugueses Jordão Emerenciano.

FIGUEIREDO, Pedro Araújo (1978), „Sobre Caeiro e Alguma Filosofia” u: AA. VV, *Actas do 1º Congresso Internacional de Estudos Pessoaanos*, Edição do Centro de Estudos Pessoaanos. Porto, Brasília Editora, str. 616-628.

GIL, José (1987), *Fernando Pessoa ou a Metafísica das Sensações*, Lisabon, Relógio D'Água.

GUNTERT, Georges (1982), *Fernando Pessoa O Eu Estranho*, Lisabon, Publicações D. Quixote.

HENRIQUES, Mendo Castro (1989), *As Coerências de Fernando Pessoa*, Lisabon, Editorial Verbo.

HUSSERL, Edmund (1975), *Fenomenologija*, ur. Milan Damjanović, Beograd, Nolit.

HUSSERL, Edmund (1975), *Ideja fenomenologije: pet predavanja*, Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod.

HUSSERL, Edmund (2007), *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*, Zagreb, Naklada Breza.

KRABBENHOFT, Ken (1999), “Fernando Pessoa’s Metaphysics and Alberto Caeiro e Companhia” u: AA. VV, *Pessoa’s Alberto Caeiro*, Massachusetts, Portuguese Literary & Cultural Studies Press, str. 74-83.

LOURENÇO, António Apolinário (2009), *Fernando Pessoa*, Lisabon, Edições 70.

LOURENÇO, Eduardo (1968), *Pessoa Revisitado*, Porto, Editorial Inova.

LOPES, Teresa Rita (1990), *Pessoa por Conhecer I*, Lisabon, Editorial Estampa.

LOPES, Teresa Rita (1990a), *Pessoa por Conhecer – Textos para um novo Mapa*, Lisabon, Editorial Estampa.

LOPES, Teresa Rita (1998), *Fernando Pessoa. Vivendo e Escrevendo*, Lisabon, Assírio & Alvim.

NIETZSCHE, Friedrich (1999), *Antikrist: Proketo kršćanstvo*, Zagreb, Izvori.

NIETZSCHE, Friedrich (2002), *S onu stranu dobra i zla*, Zagreb, AGM.

- NIETZSCHE, Friedrich (2006), *Volja za moć & Slučaj Wagner*, Zagreb, Naklada Ljevak.
- PESSOA, Fernando (2007a), *Cartas*, izbor: Richard Zenith, Lisabon, Assírio & Alvim.
- PESSOA, Fernando (1999), *Crítica*, ur. Fernando Cabral Martins, Lisabon, Assírio & Alvim.
- PESSOA, Fernando (2000a), *O Livro do Desassossego*, Lisabon, Abril/Control Jornal.
- PESSOA, Fernando (nd), *Obra Aberta*, Dostupno na: <http://arquivopessoa.net/>
- PESSOA, Fernando (1986), *Obras em Prosa*, ur. Cleonice Berardinelli, Rio de Janeiro, Aguilar.
- PESSOA, Fernando (1966), *Páginas Íntimas e de Auto-Interpretação*, Lisabon, Ática.
- PESSOA, Fernando (1993), *Pessoa Inédito*, Lisabon, Livros Horizonte.
- PESSOA, Fernando (2012), *Philosophical Essays: A Critical Edition*, ur. Nuno Ribeiro, New York, Contra Mundum Press.
- PESSOA, Fernando (2006a), *Poesia 1930-1935 e não-datada*, izbor: Manuela Parreira da Silva, Ana Maria Freitas i Madalena Dine, Lisabon, Assírio & Alvim.
- PESSOA, Fernando (2001), *Poesia, Alberto Caeiro*, izbor: Fernando Cabral Martins i Richard Zenith, Lisabon, Assírio & Alvim.
- PESSOA, Fernando (2005), *Poesia, Álvaro de Campos*, izbor: Teresa Rita Lopes, Lisabon, Assírio & Alvim.
- PESSOA, Fernando (2000b), *Poesia, Ricardo Reis*, izbor: Manuela Parreira da Silva, Lisabon, Assírio & Alvim.
- PESSOA, Fernando (2006b), *Poesias de Álvaro de Campos*, Lisabon, Editorial Nova Ática.
- PESSOA, Fernando (2006c), *Poesias de Fernando Pessoa*, Lisabon, Editorial Nova Ática.
- PESSOA, Fernando (2003), *Prosa, Ricardo Reis*, izbor: Manuela Parreira da Silva, Lisabon, Assírio & Alvim.
- PESSOA, Fernando (2007b), *Prosa Íntima e de Auto-Conhecimento*, izbor: Richard Zenith, Lisabon, Assírio & Alvim.
- PESSOA, Fernando (2007c), *Prosa Publicada em Vida*, izbor: Richard Zenith, Lisabon, Assírio & Alvim.

- PESSOA, Fernando (1980), *Textos de Crítica e de Intervenção*, Lisabon, Ática.
- PESSOA, Fernando (1993a), *Textos Filosóficos, Vol. I*, Lisabon, Ática.
- RYAN, Bartholomew (2014), *The Plurality of the Subject in Nietzsche and Pessoa*, Universidade Nova de Lisboa, dostupno na: <http://www.nietzschelab.com/nietzschepessoa-project/>
- SARAIVA, A. J. i LOPES, Ó. (1973), *História da Literatura Portuguesa*, Porto, Porto Editora.
- SEABRA, José Augusto (1988), *Fernando Pessoa ou o Poetodrama*, Lisabon, Impresa Nacional-Casa da Moeda.
- SEDDON, R. F. J. (nd), *Fernando Pessoa As Philosophers*, dostupno na: https://rfjseddon.net/phil/RFJSeddon_Fernando_Pessoa_As_Philosophers.pdf
- SENA, Jorge de (1984), *Fernando Pessoa & C.a Heterónima*, Lisabon, Edições 70.
- SHKLOVSKY (2009), *Theory of Prose*, London, Dalkey Archive Press.
- SILVA, Luis de Oliveira e (1985), *O Materialismo Idealista de Fernando Pessoa*, Lisabon, Clássica Editora.
- SILVA, Luis de Oliveira e (2012), *O Pensamento de Alberto Caeiro*, Lisabon, Chiado Editora.
- TALAN, Nikica (2013), *Fernando Pessoa: djelo*, Zagreb, disput.
- TALAN, Nikica (2012), *Fernando Pessoa: život*, Zagreb, disput.
- TALAN, Nikica (2004), *Povijest portugalske književnosti*, Zagreb, Školska knjiga.
- TOMASOVIĆ, Mirko (1975), „Manifesti i teorijski spisi Fernanda Pessoe“, u: *Književna smotra*, br. 22, Zagreb, str. 33-39.
- TOMASOVIĆ, Mirko (1986), „Trojezični pjesnik Fernando Pessoa“, u: *Gesta*, br. 23-24-25, Varaždin.
- VERDE, Cesário (2004), *O Livro de Cesário Verde*, Lisabon, Assírio & Alvim.